

РИСКОВО ПОВЕДЕНИЕ, СВЪРЗАНО С ТЮТЮНОПУШЕНЕ, СРЕД ДЕЦА В УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Е. Димитрова¹, Т. Коцева²

Институт за изследване на населението и човека при БАН
elitsa_kdimitrova@yahoo.com¹; tanyakotzeva@hotmail.com²

Резюме. В доклада са представени и дискутирани основни резултати за рисковото поведение, свързано с тютюнопушенето, сред българските ученици в 5., 7. и 9. клас. Използвани са данните от национално представително изследване „Здраве и поведение сред деца в училищна възраст“, проведено през 2014 г. Дискутираните резултати показват, че рискът за пушене нараства с възрастта. Редовните пушачи сред момичетата преобладават в сравнение с момчетата. На основата на регресионен анализ е тествано влиянието на семейната, училищната, приятелската среда, възрастта и пола върху вероятността за проява на подобен тип рисково поведение. Резултатите показват, че рисковите поведения се проявяват най-често като свързани помежду си, като най-силно влияние сред факторите имат приятелската среда и удовлетвореността от отношенията в семейството.

Ключови думи: юноши, рисково поведение, свързано с тютюнопушене, фактори, бинарен логистичен регресионен модел

Увод

Целта на статията е да представи основни резултати за рисковото поведение в юношеска възраст, свързано с тютюнопушене, от национално представително изследване „Поведение и здраве сред деца в училищна възраст“ (Health Behaviour in School-aged Children – HBSC), проведено през 2014 г. По-конкретно, обект на анализ е рисковото поведение, свързано с тютюнопушенето, сред ученици в 5-ти, 7-ми и 9-ти клас. Ще бъдат анализирани резултати, които се

основават на дескриптивен анализ на честотата на тютюнопушене и на възрастта на инициация на това рисково поведение, както и резултати от регресионен анализ, тестващ влиянието на някои демографски характеристики като възрастта и пола, както и на редица фактори от семейната, училищната, приятелската среда по отношение вероятността за проява на подобен тип рисково поведение.

„Поведение и здраве сред деца в училищна възраст“¹ (Health Behaviour in School-aged Children – HBSC) е международно

¹ През 2006 г. HBSC изследването беше проведено за първи път в България от Институт по психология, БАН, Център за изследване на населението, БАН и Научен център „Психология и здраве“. През 2014 г. със съдействието на УНИЦЕФ-България същият колектив участва в новата изследователска вълна на HBSC 2013/2014г.

изследване на здравето и здравните поведения на юношите, провеждано на всеки четири години в 43 страни и региони в Европа и Северна Америка. Проучването обхваща почти всички аспекти на детското и юношеското поведение и здраве, като в резултат представя цялостна картина на състоянието и проблемите при тази възрастова група.

В България последната вълна на изследването е проведена през 2014 г. като тя обхваща 4796 ученици в 5. клас (33%), в 7. клас (32%) и 9. клас (34%). Момчета, участвали в изследването, са 53%, а момичетата – 47%.

Пушенето, употребата на алкохол и канабис в юношеска възраст са едни от основните рискови поведения, затова изследването включва серия въпроси, измерващи разпространеността на тези вредни привычки, стартовата възраст на събитията и тяхната честота.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Поведенията, свързани с употребата на цигари, алкохол, канабис и ранни сексуални контакти, които започват в юношеска възраст, имат като цяло негативен ефект върху физическото и психическото здраве и благосъстояние на учениците. Ефектите от рисковите поведения, по-специално при тютюнопушенето и алкохола, зависят от продължителността и интензивността на употребата, като е доказана връзката между формирането на никотинова и алкохолна зависимост в зряла възраст и старта на тези поведения в юношеска възраст (Preventing Tobacco Use Among Young People 1994). Много често рисковите поведения се проявяват комплексно – интензивното пушене се съпровожда с прекомерна и честа употреба на алкохол, пиене в следващите години и използване на наркотици, непланирано и рисково сексуално поведение, ниска успеваемост в училище, физически и емоционални проблеми.

Стартирането на рисковите поведения в юношеска възраст намира обяснение в ефектите, които тези поведения имат за

психологическото и социалното състояние на учениците в тази възраст. Чрез тези поведения учениците осъществяват контрол върху негативни настроения и депресии, опитват се да редуцират училищния стрес и скука, да избягат от натоварващи отговорности, предявявани към тях от училището и семейството (Василева и кол. 2008; Василева и Димитрова 2011: 65–82). Рисковите поведения са и начин за ангажиране на свободното време и източник на релаксация. Не на последно място, чрез този тип поведения учениците се социализират в приятелската общност – те намират приятели, влизат в конкретната група на връстници, които харесват и на които искат да подражават, и получават съответно самочувствие и одобрение (Коцева и Димитрова 2008: 93–107). Чувството за зрялост и висока себе-оценка им помага за осъществяване на контакти с противоположния пол, тъй като юношите изпитват проблеми с общуването с връстниците си от другия пол (Димитрова и Коцева 2011: 81–110). Именно тези благоприятни, макар и краткосрочни за психическото здраве и самочувствие на юношите ефекти на рисковите поведения, правят необходимостта за тяхната превенция и навременно спиране изключително нелека задача.

Безспорно, рисковите поведения в юношеска възраст се асоциират с комплекс от фактори на различни нива: индивидуално (личностово), общностно (семейство, училище, приятели) и социетално/културално (социални норми, стереотипи за приемливост и отхвърляне на дадено рисково поведение, официални политики и пр.). Теоретичният модел на международното изследване „Здраве и поведение сред деца в училищна възраст“ се основава на т.нар. „екологичен подход“ (McLeroy et al 1988: 351–377), който включва взаимодействието на пет групи фактори върху рисковите и протектиращите здравето поведения. В първата група фактори влизат личностните характеристики, във втората – междуличностните отношения (със семейство, приятели, връстници), в третата група фактори влизат институционалните отношения

(правила и регулации в училище, спортни и други клубове и пр.), в четвъртата група са факторите на общността (социални мрежи и норми в общността) и към петата група фактори се отнасят публичните политики (закони и регулации на национално и локално ниво).

ЧЕСТОТА НА ТЮТЮНОПУШЕНЕТО И НАЧАЛНА ВЪЗРАСТ НА РИСКОВОТО ПОВЕДЕНИЕ

Пушенето е едно от основните рискови поведения, затова HBSC включва серия въпроси, измерващи разпространеността на този вреден навик, стартовата възраст на събитие и неговата честота сред юношите.

На въпроса „*Колко дни (ако изобщо има такива) си пушил цигари през целия ти живот?*“, 79% от всички ученици твърдят, че никога не са пушили цигари. Допълнителни разпределения по възраст и пол показват, че учениците, които никога не са пушили през живота си, са малко повече сред момчетата (80%) в сравнение с момичетата (78%).

Употребата на цигари се увеличава с възрастта. Ако сред петокласниците 96% не са пушили никога, този процент е доста

по-нисък сред учениците от 9. клас – 57% от тях никога не са пушили. Петокласниците, пушили 30 и повече дни, са 0.7%, седмокласниците с подобно поведение са 5% и съответно деветокласниците – 24%.

На въпроса „*Колко често пушиш сега? (става дума за обикновени цигари)*“ 86% отговарят, че не пушат, инцидентните пушачи – едни път на седмица или по-рядко – са 5%, а тези, които отговарят, че пушат всеки ден, са 9% (табл. 1).

Допълнителни разпределения по пол и възраст по този въпрос, показват, че момчетата пушат по-често от момчетата. От всички ученици, които са отговорили, че пушат всеки ден, момчетата са 53%, а момчетата – 47%. Броят на учениците, които пушат всеки ден, расте с възрастта. Деветокласниците, които пушат всеки ден, са 13 пъти повече в сравнение с петокласниците, и 6 пъти повече в сравнение със седмокласниците, които пушат всеки ден.

„*На каква възраст за първи път пуши цигара (повече от едно дръпване)?*“ На този въпрос 82% отговарят, че никога не са пушили, 6% – на 11–12 години, 8% – на 13–14 г. възраст и 5% – на 15 години и повече (табл. 2). Момчетата пропушват на по-ранна възраст – 12–13 г., а момичетата –

Таблица 1
„Колко често пушиш сега? (става дума за обикновени цигари)“ (%)

	Процент
Всеки ден	8,9
Поне веднъж в седмицата, но не всеки ден	2,6
По-рядко от веднъж в седмицата	2,5
Не пуша	86,0
Общо	100,0

Таблица 2
„На каква възраст за първи път пуши цигара (повече от едно дръпване)?“ (%)

	Никога	На 11 г. или по-малко	На 12 г.	На 13 г.	На 14 г.	На 15 г.	На 16 г. или повече	Общо
Процент	81,6	3,0	2,6	3,5	4,4	4,2	0,6	100

малко по-късно – на 14–16 години. На 14–16 години са пропушили 8% от момчетата срещу 11% от момичетата.

ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ ВЕРОЯТНОСТТА ЗА ПРОЯВА НА ПОВЕДЕНИЕ, СВЪРЗАНО С ВСЕКИДНЕВНА УПОТРЕБНА НА ЦИГАРИ

Следващата част от анализа има за цел да представи по-подробно влиянието на различни фактори, включени в екологичния модел върху вероятността за активно тютюнопушене. Тези фактори са обединени и групирани в следните блокове индикатори:

Индивидуални и личностови характеристики:

- Пол
- Възраст/клас
- Структура на семейството
- Брой деца в семейството
- Социално-икономически статус на семейството – обективен
- Социално-икономически статус на семейството – субективна оценка
- Удовлетвореност от живота
- Удовлетвореност от отношенията в семейството

Други поведения на ученика:

- Физическа активност (дни в седмицата, когато спортува)
- Наличие на рискови поведения (пуши, пие, употребява канабис, сексуални контакти)
- Участие в тормоз на съучениците
- Жертва на тормоз на съучениците

Семейна среда – характеристики:

- Комуникация с майката
- Комуникация с бащата

Училищна среда – характеристики

- Учениците обичат да са заедно
- Повечето ученици са внимателни един към друг и си помагат
- Учителите приемат ученика такъв, какъвто е
- Учителите се интересуват от ученика като личност

- Учебна успеваемост (успех)
- Стресираност от уроците и домашните
- Харесване на училището

Приятелска среда – характеристики

- Свободно време – вечери през седмицата, прекарани навън с приятели
- Наличие на приятели, които пушат
- Наличие на приятели, които пият

Прилагаме метода на регресионния анализ за демонстрация на факторните влияния върху поведението, свързано с употребата на цигари. Използван е бинарен логистичен регресионен модел. Зависимата променлива в модела е конструирана по следния начин. На въпроса „Колко често пушиш сега?“, учениците, които са дали отговор „всеки ден“, „поне веднъж в седмицата, но не всеки ден“ и „по-рядко от веднъж в седмицата“ са обединени в една категория на пушачите. Учениците, които са заявили, че не пушат, формират самостоятелна категория на непушачите.

При изграждане на регресионния модел нямаме за цел да докажем каузалност между независимите и зависимите променливи, а показваме тяхната взаимна зависимост. Пълният модел, представен по-долу (таб. 3), има за цел да даде информация за наличието или липсата на значим ефект и силата на влияние на факторите върху вероятността за тютюнопушене, а не да представи най-добрия прогностичен модел за това поведение.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Факторите с най-голяма тежест върху риска за пушене са приятелската среда, възрастта, употребата на алкохол и успеха в училище. Ако приятелите на ученика пушат, рискът за пушене скача 7 пъти в сравнение със ситуация, когато приятелите не пушат; ако ученикът прекарва свободното си време всяка вечер навън с приятели, рискът да пуши е 2 пъти по-висок в сравнение с ученик, който не излиза; ако ученикът употребява често алкохол, рискът за пушене се увеличава 3 пъти в сравнение със ситуацията, когато не употребява алко-

хол; при нисък успех в училище рискът за пушене е 3 пъти по-висок в сравнение със ситуацията, когато ученикът има висок успех в училище. Вероятността за пушене се влияе и от възрастта – ученик в 9-ти клас има 6 пъти по-висок риск да пуши в сравнение с ученик в 5-ти клас. Установените връзки между споменатите фактори и риска за пушене са статистически значими.

Други фактори със статистически значима стойност, макар и с по-слабо влияние върху вероятността за пушене, са пола, структурата на семейството, преживяването на тормоз в училище, комуникацията с майката, удовлетвореността от семейството, отношенията с учителите и съучениците и честотата на срещите с приятелите. Момчетата имат 1.5 пъти по-висок риск да пушат в сравнение с момчетата, а, израсналите в семейство с един родител ученици също показват 1.4 пъти по-висок риск да станат пушачи в сравнение с учениците, израснали в пълни семейства. Учениците, които са често жертви на тормоз в училище, показват 1.4 пъти по-висок риск да пушат в сравнение с групата на учениците, които не са били обект на тормоз. А учениците, които сами упражняват тормоз в училище, също показват малко по-висок риск

да пушат (1.1) в сравнение с тези, които не участват в подобни прояви, но връзката няма статистическа значимост.

Комуникацията родители – ученици в семейството не показва статистически значими връзки с риска за пушене. Но индикаторът „удовлетвореност от семейството“ показва, че учениците, които изразяват висока степен на удовлетвореност от отношенията в семейството имат два пъти по-малък риск (0.55) да пушат в сравнение с тези, които изразяват ниска степен на удовлетвореност от семейните отношения.

Фактори, които имат значима тежест за повишаване риска към пушене, са свързани с климата в училище. Учениците, които са заявили, че не са съгласни с твърдението „Учениците обичат да са заедно“ показват почти два пъти (1.6) по-висок риск да пушат в сравнение с онези от тях, които отговарят утвърдително на това суждение. Подобна е насоката на въздействие и при отношенията на ученика с учителите. Тези ученици, които отговарят, че не са съгласни с твърдението „Учителите ме приемат такъв, какъвто съм“ показват два пъти (1.7) по-висок риск да пушат в сравнение с тези, които смятат, че учителите ги приемат добре.

ТАБЛИЦА 3

Тютюнопушене сред учениците в България (РЕЗУЛТАТИ ОТ ЛОГИСТИЧНА РЕГРЕСИЯ)

	Пушене	
	Exp(B)	Sig.
Пол		
Момче (реф.)	1	
Момиче	1.534	**
Възраст		
5 клас (реф.)	1	
7 клас	2.248	**
9 клас	6.172	***
Структура на семейството		
С двама родители (реф.)	1	
С един родител	1.452	**
С други роднини/ дом за деца	1.343	

Брой деца в семейството		
1 дете (реф.)	1	
2 деца	0.81	
3 или повече деца	1.11	
Социално-икономически статус на сем.		
Нисък (реф.)	1	
Среден	0.984	
Висок	1.054	
Материален статус на семейството (суб.)		
Висок (реф.)	1	
Среден	0.949	
Нисък	1.073	
Удовлетвореност от живота		
Неудовлетворен (реф.)	1	
Удовлетворен	0.961	
Удовлетвореност от отношенията в сем.		
Неудовлетворен (реф.)	1	
Удовлетворен	0.571	***
Физическа активност (дни в седмицата)		
Никога (реф.)	1	
Рядко	1.252	
Често	0.900	
Всеки ден	0.806	
Не пие (реф.)	1	
Пие	3.356	***
Участва в тормоз над съучениците		
Никога (реф.)	1	
1–2 пъти	0.996	
Често	1.029	
Преживял тормоз в училище		
Никога (реф.)	1	
1–2 пъти	1.004	
Често	1.446	*
Комуникация с майката		
Лесна (реф.)	1	
Трудна	0.963	
Няма/не живее с майката	1.068	
Комуникация с бащата		
Лесна (реф.)	1	
Трудна	1.204	
Няма/не живее с бащата	0.919	

Учениците обичат да са заедно		
Съгласен (реф.)	1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	1.329	*
Несъгласен	1.644	**
Повечето ученици в класа са внимателни един към друг и си помагат		
Съгласен (реф.)	1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	0.727	
Несъгласен	0.641	
Учителите ме приемат такъв, какъвто съм		
Съгласен (реф.)	1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	1.128	
Несъгласен	1.712	**
Учителите се интересуват от мен като личност		
Съгласен (реф.)	1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	0.925	
Несъгласен	0.767	
Успех в училище		
Много добър (реф.)	1	
Добър/ среден	1.985	***
Нисък	2.663	**
Стресиран от уроците		
Да (реф.)	1	
Не	1.122	
Харесва училището		
Да (реф.)	1	
Не	0.828	
Вечери, прекарани с приятели в седмицата		
Всяка вечер (реф.)	1	
Често	0.799	
Рядко	0.761	*
Никога	0.407	***
Приятелите не пушат (реф.)	1	
Приятелите пушат	7.141	***
Приятелите не пият (реф.)	1	
Приятелите пият често	0.888	
Константа	0.016	***

*** $p \leq 0.01$; ** $0.01 < p \leq 0.05$; * $0.05 < p \leq 0.10$

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Можем да твърдим, че високата идентификация на юношите с приятелската среда, в която се пуши, както и неблагоприятията, които учениците преживяват в семейството и в училище, съпроводени с ниска учебна успеваемост и с други рискови поведения, увеличават риска към пушене. Констелацията на тези факторни въздействия показва, че интервенциите за промотиране на здравни поведения следва да са насочени към различни групи и предполагат различни формати на работа с ученици, учители и родители.

Регресионният анализ недвусмислено показва, че определен тип рисково поведение много рядко се проявява единично. Обикновено то е свързано с наличието и на други типове рискови поведения, които формират множествен риск за здравето и благополучието на учениците. Множествеността на рисковите поведения показва, че те са комплекс от нездравословни навици, което изисква комплексен подход в програмите за превенция и промоция на здраве, насочен към цялостно въздействие върху отношението на децата и юношите към здравето.

Регресионният анализ дава възможност да се ранжира силата на въздействието на факторите на средата върху рисковите поведения. Най-висока тежест за всички рискови поведения има приятелската среда, която играе основна роля за формиране на идентичността на младите хора в тази възраст. Ето защо интервенциите за здравно образование, в които се залага на подходите „връстници обучават връстници“ чрез прилагане на знания, умения и нагласи за здравословен начин на живот могат да имат висока ефективност.

Регресионният анализ потвърди и ролята на училищната среда, по-специално дискомфорта и отчуждението от училище, които преживяват учениците с риско-

ви поведения. Ниският успех в училище и проявите на тормоз вървят ръка за ръка с проявата на рисковите поведения. Неблагополучията в семейната среда също се откряват като фактор за повишаване на риска, макар и връзката да не се потвърждава при всички рискови поведения.

Многопосочността на факторите на въздействие предполага необходимостта от сътрудничество между учители, родители и ученици, както и включването на по-широк кръг специалисти за изграждане и промотиране на здравни програми с реален ефект. От друга страна, промотирането на здраве и здравословни навици не е самоцелно занимание, а следва да бъде част от общите усилия за промяна на училището и превръщането му в среда, създаваща и утвърждаваща благополучието на учениците.

ЛИТЕРАТУРА

- Василева, Л., Александрова-Караманова, А., Александрова, Б., Богданова, Е., Димитрова, Е., Коцева, Т., Тодорова, И. (2008). Поведение и здраве при деца в училищна възраст. ЕТ Фотоника. София.
- Димитрова, Е. и Василева, Л. (2011). „Стрес в училище и социална подкрепа при юношите в България: резултати от представително изследване HBSC 2005/6 г.“ Психологични изследвания, кн. 1, стр. 65–82.
- Димитрова, Е. и Коцева, Т. (2011). „Влияние на училищната среда върху рисковите поведения на учениците в България. Резултати от мулти-левл анализ“. Психологични изследвания, кн. 1, стр. 81–110.
- Коцева, Т. и Димитрова, Е. (2008). „Рискови поведения сред децата в училищна възраст в България“. Население, кн. 1–2, стр. 93–107.
- Preventing Tobacco Use Among Young People: A Report of the Surgeon General. (1994) Atlanta, Georgia: US Department of Health and Human Services, Public Health Service, Centres for Disease Control, Centre for Health Promotion and Education, Office on Smoking and Health.
- McLeroy, K. R., Bibeau, D., Steckler, A. & Glanz K. (1988). „An Ecological Perspective on Health Promotion Programs“. Health Education Quarterly, vol. 15, pp. 351–377.

RISK BEHAVIORS RELATED TO SMOKING IN SCHOOL AGED CHILDREN

E. Dimitrova, T. Kotzeva

Abstract. *The study aims to analyze the main results on risk behavior related to smoking among Bulgarian school-children at age of 11, 13 and 15. The data that are used for the analysis come from the study "Health Behaviors of School Children – HBSC", 2014. The results from the descriptive statistics show that with an increase of the age, the risk of smoking increases as well. The Bulgarian school-girls tend to smoke regularly more than the school-boys. Family, school, peer group, age and gender effects on smoking behavior has been tested using regression analysis. The results from the logistic regression reveal that risk behaviors are interrelated. Factors that have the strongest impact on the probability of regular smoking are related to the influence of the peers and friends as well as to the students' satisfaction with their parents (family satisfaction variable).*

Keywords: adolescents, risk behavior related to smoking, factors, binary logistic regression model

✉ Assoc. Prof. Elitsa Dimitrova, PhD
Department of Psychology,
Institute for Population and Human Studies –
Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St.,
Bl. 6, Fl. 5/6, BULGARIA
e-mail: elitsa_kdimitrova@yahoo.com

✉ Assoc. Prof. Tatyana Kotzeva
Department of Psychology,
Institute for Population and Human Studies –
Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St.,
Bl. 6, Fl. 5/6, BULGARIA
e-mail: tanyakotzeva@hotmail.com